

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію ВІЛКУЛ ТЕТЯНИ ЛЕОНІДІВНИ
„ХРОНОГРАФІЧНА СКЛАДОВА ДОМОНГОЛЬСЬКОГО КИЇВСЬКОГО
ЛІТОПИСАННЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ
ХРОНОГРАФІВ”,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю
07.00.06 – історіографія, джерелознавство,
спеціальні історичні дисципліни

Модерна гуманітаристика нараховує дуже велику кількість спеціальних історичних дисциплін (за різними підрахунками, близько 90 або більше). Навіть якщо говорити лише про джерелознавчий сегмент цієї проблеми, то мусимо назвати не менш трьох десятків наукових дисциплін, багато з яких претендують на звання окремої науки чи галузі знання. Серед них поважне місце посідає текстологія – наука, яка формує уявлення про текст (у нашому конкретному випадку – текст історичного джерела) як відкриту, багаторівневу структуру, що передбачає його трактування як предмету генетичного реконструювання. На основі залучення найширшої джерельної бази та інструментарію суміжних наук (мовознавства, лінгвістики, літературознавства, герменевтики) текстолог проводить багаторівневий аналіз джерела, з’ясовуючи текстоформуючі складові, внутрішню структуру, контекст і підтекст тощо. Одним з основних завдань історичної текстології виступає дослідження джерел творення тексту.

Винесене на захист дисертаційне дослідження Т. Л. Вілкул присвячене саме такій науковій проблемі. Пошукувачка ретельно досліджує європейську складову давньоруського літописання — твори з всесвітньої історії (переважно візантійські) та хронографи (давньоруські компілятивні твори) у складі нині відомих літописних зводів XII—XV ст. Притому слід підкреслити, що праця виконана на межі кількох спеціальних історичних дисциплін: джерелознавства, історіографії, літописознавства, хронографії і, звичайно ж, текстології.

Актуальність теми дослідження Т. Вілкул є очевидною. Адже знані історики та джерелознавці вже третє століття не припиняють дискусії з історії початкового етапу давньоруського літописання. Дисертантка цілком слушно зауважила, що “актуальність теми дослідження зумовлюється високою полемічністю тем формування та функціонування як раннього київського літописання, так і хронографії” (С. 5). Таке обґрунтування є надзвичайно рідкісним — адже 90 % пошукувачів воліють указувати на недослідженість обраної ними теми, ніж констатувати значну кількість контроверсійних наукових праць своїх попередників. І тут слід відзначити першопрохідництво Т. Вілкул, яка вперше зробила фронтальне порівняння 3-х зводів (ПВЛ, НПЛмл та Київського), і вперше ця методика поставлена як стрижень усього наукового дослідження. За мету своєї дисертації вона обрала, як це влучно сформульовано у вступі, “комплексний джерелознавчий аналіз зв’язків двох жанрів давньоруського історіописання, що освітлювали вітчизняну та всесвітню історію, тобто, раннього київського літописання та хронографії” (С. 8). Все це докладно віддзеркалене у дослідницьких завданнях, що їх поставила перед собою Т. Вілкул (С. 8—10).

Спрямованість дисертації визначила методологічну складову дослідження. Виходячи з окреслених завдань, авторка визначила основою використаної методології критичний метод, який дозволяє провести повноцінний порівняльний аналіз наявних текстів літописів, хронографів, книг Святого письма, а також науковий інструментарій текстології, текстуальної критики, інноваційних напрямів, споріднених дисциплін тощо. Докладно вони розглянуті в другому розділі (С. 77—96). Там ідеться про методологію, методи, інструментарій текстології: дослідження процесу трансмісії, наявність “свідків” (один, кілька, десятки, сотні), конкретних версій, виявлення “текстуальних швів”, різноманітних розривів, застосування “генетичної критики” тощо. Важливе значення для дослідження становить аналіз мови, якою написане джерело, його літературна критика. Причому авторка не обмежується методологією дослідження лише давньоруських писемних пам’яток, а розглядає її

на широкому тлі розвитку текстологічних студій над поемами Гомера, Святим письмом та іншими відомим творами. Нарешті, застосовано методи навіть таких наук, як психологія, стилістика, графологія тощо. Загалом розділ свідчить не лише про широку обізнаність дослідниці в старих і наймодерніших тенденціях у текстології, але й у критичному їх осмисленні. Вона чітко декларує: “я застосовую методи текстуальної критики з елементами «літературної критики» тексту. Область останньої максимально звужена завдяки наявному порівняльному матеріалу, коли різні версії літописів, хронік та хронографів виступають контрольними текстами” (С. .96).

Структура дисертації визначена метою і завданнями дослідження, виглядає докладно продуманою, складається зі вступу, п'яти частин, висновків та додатків (основний текст — 394 с., загальний обсяг — 550 с.).

У вступі (с. 5–15) містяться всі обов'язкові компоненти: обґрунтування актуальності дослідження, стан дослідження теми, зв'язок з науковими програмами, чітке формулювання об'єкту, предмету, хронологічних меж дослідження, його новизни, мети і завдань дисертації тощо.

Перший розділ представленої на захист роботи традиційно окреслений як “Історіографія та джерельна база дослідження”. Але зміст його не можна визначити таким уже традиційним, оскільки дисертантці доводиться робити фаховий огляд надзвичайно великої кількості спеціальних праць з літописознавства, дещо меншої — з хронографії. Тому навіть довелося перенести частину історіографічного огляду щодо окремих пам'яток прямо до відповідних розділів. Це, безперечно, дещо ускладнює загальну структуру, але здається цілком виправданим з точки зору представлення матеріалу. Загалом перший розділ можна вважати окремим спеціальним дослідженням зв'язків літописних пам'яток та хронографів від народження ідеї існування гіпотетичних Початкового зводу (О. Шахматов) та “Хронографа по великому ізложенію” (В. Істрін, О. Творогов) до сучасних наукових дискусій стосовно реальності цих віртуально сконструйованих пам'яток. У якості джерел Т. Вілкул розглядає домонгольські київські літописи (Повість временних літ, Київський літопис

початку XIII ст., Новгородський перший літопис молодшої редакції), а також твори зі всесвітньої історії (хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, “Александрія Хронологічна”, “Історія Іудейської війни” Іосифа Флавія), давньоруські компіляції (Іудейський, Троїцький хронографи, Літописець Еллінський та Римський, Повна та Коротка хронографічні палей), переклади церковних текстів (Восьмикнижжя, Вихід та інші книги Святого письма, Коментарі Нікити Іраклійського до Слів Григорія Богослова). Причому кожне з таких джерел аналізується дуже докладно, з окресленням наявних редакцій, списків тощо. За словами самої пошукувачки, вона зупиняється “на власне головних хронографічних компіляціях, починаючи від Іудейського хронографа і закінчуючи Еллінським літописцем 2-ї редакції. У роботі увагу сфокусовано на перетині літописарської та хронографічної діяльності давньоруських книжників. Навіть точніше: акцент зміщений на літописи. Хроніки та хронографи виконують роль контрольних текстів, які дають змогу уточнити історію укладення домонгольських літописних зводів. Відповідно, літописи нас цікавитимуть у тих частинах, де помітне користування літописцями творами перекладної літератури із всесвітньої історії. А хроніки та хронографи – там де вони корисні для уточнення історії раннього літописання” (С. 39).

Наступні два розділи праці присвячені виявленню і окресленню хронографічних складових Повісті временних літ та Київського літопису початку XIII ст. У них за допомогою окресленої вище методики буквально по крихтах виявлені запозичення, фрагменти, цитати, поклики, що містяться у літописних текстах. Більш того — сама модель літописання, заспів Повісті временних літ, структура пам'ятки виявляються запозиченими у хроністів Георгія Амартола та Іоанна Малали (С. 154—156). Докладно розглянуте походження й генетичні зв'язки наявних редакцій ключових сюжетів давньоруської історії в літописних зводах (покликання варягів, походи на Царгород Аскольда й Дира, Ігоря та ін.) (С. 168—200).

Так само фахово, навіть із застосуванням філігранної текстологічної техніки, лінгвістичного аналізу, складання таблиць відповідностей та

розбіжностей, у наступному розділі (С. 274—383) розглянуті перекладні хроніки та компілятивні хронографи. Унаслідок цієї ґрунтовної роботи виявлено головні датуючі ознаки хронографів, що дозволяє більш предметно з'ясувати хронологію появи їх фрагментів у літописах. Авторка доходить такого висновку: “Загалом розгляд компонентів хронографічних компіляцій, які надають матеріал для датування (Александрія Хронографічна, вставка з Хроніки Амартола «Входження Олександра в Єрусалим», коментарі Нікити Іраклійського, Восьмикнижжя) кожного разу вказує на час після початку XII ст. або пізніший. Надзвичайно важливо, що подібні складові простежуються у «родині XVI», тобто, у тих пам'ятках, у спільній основі яких вбачали джерело «попереднього» стосовно ПВЛ Початкового зводу. Зокрема, йдеться про Троїцький хронограф, що є найдавнішим збереженим репрезентантом XVI. Відтак, процес укладення хронографів треба оцінювати як такий що протікав із запізненням порівняно з початковими етапами літописарської діяльності. У свою чергу, запізнення утворення компіляцій із всесвітньої історії дає ще одну опору при перегляді загальної традиційної схеми взаємодії літописання та хронографії. Ми не маємо ознак існування такого хронографа, який можна було б виводити з XI ст.” (С. 383).

Висновки дисертаційного дослідження (С. 384—391) є обґрунтованими і логічно впливають з тексту роботи. У цих 9 пунктах, що відповідають поставленим завданням, підсумовуються результати здійсненого дослідження, розв'язуються проблеми, які досі вважаються дискусійними, показаний вплив хронографів на авторів давньоруських літописів, розуміння ними свого завдання як описувача історичних процесів. Додатки, що є невід'ємною складовою дисертаційного дослідження, містять фрагменти хронік та хронографів, де виділені відповідні запозичення наступних пам'яток, що демонструє наукову лабораторію Т. Вілкул.

Висновки мають безсумнівну наукову новизну та повно представлені в одноосібних публікаціях автора – індивідуальній монографії „Літопис і

хронограф. Студії з домонгольського київського літописання” (К., 2015, 518 с.) та 40 публікаціях у провідних фахових виданнях, у тому числі 25 закордонних.

Розісланий зацікавленим інституціям та особам автореферат відповідає змісту дисертації, їх висновки й основні положення в основному є ідентичними.

Дисертантка розбирає всі фрагменти тексту з максимальною прискіпливістю та акуратністю, вказуючи у таблицях паралельні читання в оригінальних та перекладних творах. Ретельність роботи не викликає сумнівів. У роботі переконливо показано, що традиційно прийнятий у науковій літературі погляд на текст Новгородського першого літопису молодшого ізводу як первісний по відношенню до Повісті временних літ не витримує критики.

Дослідження Т. Вілкул представляє цінність не лише своєю полемічною складовою, але й уведенням до наукового обігу численних нових, не врахованих раніше прикладів використання в літописах текстів перекладних історичних творів (хронік Георгія Амартола, Іоанна Малали, Александрії Хронографічної та ін.), Біблійних текстів, що засвідчують загальний вплив хронографів на формування репертуару, ідей та мови літопису.

Високо оцінюючи наукові досягнення авторки, викладені в дисертації, маю висловити певні зауваження до її тексту, представленого на захист.

У вступі йдеться про «два табори» літописознавців – один підтримує ідеї О. Шахматова, в іншому вони заперечуються (С. 5). Проте дисертантка не наголошує на тому очевидному фактові, що погляди шахматовської школи довгий час були і досі є панівними в дослідженнях історії Давньої Русі. У викладі історіографії і далі в тексті дисертації критично оцінюється й заперечується багато з положень, висловлених свого часу О. Шахматовим, В. Істріним, частково – О. Твороговим. Як видається, можна було б пом’якшити гостроту подібних критичних зауважень. Особливо ж це стосується тих сторінок дисертації, де йдеться про протиставлення С. Ліхачовим “механістичної західної” текстуальної критики “комплексній радянській” текстології. Зрозуміло, що більшою мірою такі висловлювання стали даниною часу, відбивали ідеологічні настанови, а не були глибоким переконанням

радянського академіка. В описі методики (розд.2) авторка зосередилася на текстуальній критиці. Варто було б більше уваги приділити компаративному підходу, аналізу нарративістики, герменевтичному інструментарію тощо.

Не всі приклади так званих мікроцитат у літописах із хронографії (невеличких запозичень та сюжетних аналогів) виглядають переконливо. Так, у Повісті временних літ під 6496 р. повалення ідолів князем Володимиром Т. Вілкул розглядає як запозичення з Хроніки Георгія Амартола (розд. 3, С. 119) . Однак існують ще інші можливості запозичень, наприклад, зі “Слова про закон та благодать” митрополита Іларіона, або, як вказував свого часу М. Нікольський, зі старослов’янської легенди про св. Вацлава. Можна підшукати й інші аналогічні відповідники з нехронографічних творів.

Авторка наполягає, що Київський звід поч. XIII ст. є твором одного редактора, який працював на зламі XII і XIII ст. (4 розд.) Не можна все ж таки пройти повз лінгвістичні спостереження, зроблені у працях В. Франчук, Б. Рибаківа та ін., які дотримуються іншої думки, виділяють кількох авторів переказів у київських літописних записах за XII ст.

Дослідження сфокусоване на тих ділянках літописних зводів, де простежується вплив перекладних хронографічних творів, що певною мірою збіднює образ давньоруських літописів. Адже поза увагою залишається значуща частина текстів різної провенієнції (місцевих, усних перекладів, регіональних літописів, запозичень із західнослов’янської історіографії чи книжних нехронографічних творів). Загалом дослідження дещо перевантажене деталями. З іншого боку, це загальна вада всіх текстологічних робіт.

На жаль, в дисертації наявні буквальні повторення тексту, як от на С. 10 та С. 77, де йдеться про наукові методи дослідження.

Наявні окремі прикрі друкарські помилки, навіть у назві розділів (С. 97).

Разом з тим висловлені зауваження, поза сумнівом, не можуть суттєво вплинути на загальну високу оцінку здійсненої пошукувачкою праці. Дисертація є результатом тривалої роботи, яка продовжувалася більше 10 років, і відображена у багатьох вітчизняних і зарубіжних публікаціях. Т. Вілкул є

знаним і авторитетним фахівцем з історії, літописознавства, текстології давньої Русі, відомим далеко за межами України.

Зміст дисертації свідчать, що поставлена мета дослідження досягнута, а сформульовані завдання – виконані. Положення й висновки роботи базуються на повноцінній джерельній базі, є результатом глибокого наукового дослідження, виглядають аргументованими і переконливими. Крім того, варто звернути увагу і на практичне значення праці як єдиного на сьогодні комплексного дослідження з давньоруської історичної текстології.

Представлена на захист дисертація Т. Л. Вілкул „Хронографічна складова домонгольського київського літописання та походження давньоруських хронографів” містить такі наукові положення та науково обґрунтовані результати у галузі джерелознавства і текстології, що розв’язують важливу наукову проблему, а саме – ролі та місця перекладних візантійських хронографів у створенні давньоруських літописів.

Згадане дисертаційне дослідження відповідає вимогам до дисертацій, висунутих на здобуття наукового ступеня доктора наук, і безумовно заслуговує на високу оцінку, а дисертант – на присвоєння наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни.

Офіційний опонент
доктор історичних наук,
директор Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

Г. В. Папакін